

Ormánsági értékek – a kistelepülési társadalmak konfliktusainak tükrében

Bevezetés

A Dráva korábbi árterében elhelyezkedő dél-baranyai Ormánság neve összeforrt a peremhelyzetben lévő, gettósodó, hátrányos helyzetű aprófalvak képével. A főként a Sellyei kistérséghez tartozó 45¹ kistelepülés (Kiss 1937: 9-12) többségében valóban a negatív tendenciák folytatódta, illetve erősödtek fel a rendszerváltást követő időszakban (Bognár – Csizmady 2005: 36-41), a falvakat mégis nagyfokú heterogenitás jellemzi a demográfiai sajátosságok és a munkaerő-piaci helyzet szempontjából. A történeti kistáj humán erőforrásai szerények, kiemelten magas a munkanélküliségi ráta (Ragadics 2007a: 195-196). A közintézmények mellett csak a mezőgazdasági tevékenység kínál megélhetési lehetőséget. A tanulmány – a mértékadó szakirodalom és a térségben készített interjúk² alapján – azt vizsgálja, milyen lokális tényezők gátolják a természeti kincsekben és környezeti értékekben gazdag térség társadalmi és gazdasági fejlődését, kiemelve a helyi társadalom kohézióját aláásó tényezőket³.

Természeti- és épített környezeti értékek – turisztikai attrakciók?

Az ormánsági települések természeti környezetét a 19. századi szabályozási munkákig a Dráva ártere jelentette; a tájegység nevét a holtágak, mocsarak közül kiemelkedő földkúpokról („urmák”, „ormák”, „ormányok”), teraszokról kapta (Kiss 1937: 10-11). A vízjárta vidék élelmet, nyersanyagot és védelmet biztosított az itt élő népességnek, amely a török hódoltság ideje alatt is helyben maradt (Szabó 1937). Az ártéri gazdálkodás (Andrásfalvy 2004: 15-19) az ország más vidékein is fontos megélhetési forrásként szolgált, az Ormánság esetében azonban az emberek létalapját jelentette. A terület- és vízrendezés következtében a táj képe jelentősen átalakult, ugyanakkor a térség zártsága és peremhelyzete hozzájárult a természeti környezet egyes elemeinek megőrzéséhez. Holtágak, tavak, mocsaras területek, ősi ártéri erdők, rétek őrzik a táj régi képét. Az utóbbi évek során körvonalazódott Ős-Dráva program a vizes élőhelyek megmentését, a tájgazdálkodás erősítését tűzte ki céljául a természeti értékek fenntartása és a mezőgazdaság speciális formáinak támogatása érdekében⁴. A hagyományos ártéri gazdálkodás kialakítása új lehetőségeket teremt a környezetbarát termelés és energiahasznosítás, valamint a turizmus területén is.

Az épített környezet értékes elemei közül kiemelkednek a 18. század végén, 19. század elején emelt jellegzetes, festett fakazettás templomok⁵ gazdag színvilággal, egyedi motívumaikkal. A templomok mellett kastélyok (Sellye, Magyartelek), haranglábak, kápolnák emlékművek és a közhasznú munkások által gondozott parkok díszítik a szociális problémákat külső képükben nem mindig tükröző településeket. A falukép szempontjából meghatározóak a paraszti építészeti helyi védettséget élvező remekei: kúriák, tornácos lakóházak, talpasházak, és gazdasági épületek (Császársz 2004).

Az Ormánságra jellemző tradíciók ereje csökken, a népi mesterségek művelői közül elvétve találunk egy-két hagyományörzőt: a központok (Sellye, Vajszló) kis múzeumai mellett csak néhány idős asszony egyre nehezebben elkészülő szóttese és a bogdásai Szatyor Győző faragásai őrzik a régi díszítőelemeket, technikákat.

A rendszerváltásig a térség meghatározó termelési ágazatát a mezőgazdaság jelentette: a termelőszövetkezetek a szántóföldi növénytermesztés mellett – a jelentős helyi hagyományokkal rendelkező – állattartással foglalkoztak. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya mára drasztikusan visszaesett. A tsz-ek felbomlása után néhány (főként a térségen kívüli tulajdonosok által irányított) vállalkozás mellett számos kényszervállalkozó jelent meg – főként a korábban a második gazdaságban aktív dinnyetermesztők (Kovács T. 2005: 44-49). A kistermelők száma az értékesítési problémák miatt fokozatosan visszaesett. Az önellátó konyhakerti termelés a megélhetési bűnözés miatt van visszaszorulóban.

Mindezen problémák ellenére a mezőgazdaság jelenthet megélhetést a térségben élők egy része számára. A zöldség- és gyümölcskertészet mellett a bio-gazdálkodás, valamint a gyógynövények gyűjtése és termesztése jelenthet kitértést a jelenlegi nehéz körülmények közül.

Az interjúalanyok közül néhányan a térség értékei között sorolták fel a terület határmenti fekvését. Ez a tény a 20. század során inkább hátrányként jelentkezett: a határőrizeti sáv infrastruktúrájának fejlődését mesterségesen visszafogták a második világháborút követő időszakban. A határ közelsége összekapcsolódott a földrajzi, gazdasági és szociális marginalizációval. Horvátország küszöbön álló uniós csatlakozása és az igényelhető kohéziós források lehetősége a jövőben a hátrányokból előnyt kovácsolhat. Szintén csak lehetőségként (turisztikai vonzerő formájában) jelenik meg a térség etnikai és kulturális sokszínűsége, mely egyelőre gazdasági és szociokulturális alapú konfliktusok forrása.

A fejlődés kerékkötői

Az előző fejezetben említett adottságok és lehetőségek kiaknázását számos tényező gátolja. Ezek közül a legtöbb az ormánsági települések peremhelyzetéhez kapcsolódik. Az aprófalvas térszerkezet miatt a vonzerőt jelentő turisztikai

attrakciók (épített és természeti környezeti értékek) is elaprózódtak. Hiányoznak a tervezett tematikus utak, a megfelelő infrastruktúra és a szükséges szolgáltatások. A terület közlekedési feltártsága nem megfelelő: gyér és rossz minőségű az úthálózat, hiányos a tömegközlekedés, sok az elszigetelt zsáktelepülés.

A hátrányos helyzetű aprófalvak jellemző problémája, a munkanélküliség is fokozottan jelentkezik. Jelentős a fiatal és képzett népesség elvándorlása, ezért a munkahelyteremtést a képzetlen, gyakran motiválatlan helyi munkaerő is nehezíti. A térség tőkeabszorpciós képessége alacsony. Az önkormányzatok forrás-hiányosak. A helyi erőből történő beruházások, fejlesztések lehetősége minimális. A települések vezetői a leszakadó térségek számára elérhető pályázati összegekben reménykednek; pozíciójukat a segélyek elosztása feletti hatáskörük stabilizálja (Tamás 2005: 33).

Az ormánsági falvak fejlődése, a válságjelenségek kezelése – a problémák mélysége miatt – a szűkös helyi erőforrások felhasználása mellett csak külső támogatás bevonásával képzelhető el. A kívülről megvalósuló fejlesztések azonban csak akkor lehetnek hatékonyak, ha szorosan összekapcsolódnak a helyi közösség törekvéseivel, ráépülnek a lokális kezdeményezésekre, erősítve azokat. A terület- és településfejlesztési projektek menedzsmentjének azonban szembe-sülnie kell a helyi társadalom szétforgácsoltságával, motiválatlanságával, a lokális közösségek hiányával (Ragadics 2008: 127-129).

Az ormánsági kistelepülések társadalmában jelentkező konfliktusok nem pusztán a rendszerváltást követő migrációs tendenciák eredményei, hosszabb múltra, szerteágazó problémabázisra vezethetők vissza. A tanulmány keretei között most a 20. századi változásokat tekintjük át vázlatosan.

Migrációs tendenciák az ormánsági kistelepüléseken a 20. században

Az ormánsági területekre jellemző, negatív következményekkel járó népességmozgások mögött a 20. század elejére kultúrává formálódott és elterjedt egyke-rendszer, valamint a század során hatásukat éreztető gazdasági-társadalmi változások és politikai döntések állnak.

Népességmozgások a második világháborúig

A 20. század első felében számos szerző⁶ hívja fel a figyelmet a dél-baranyai reformátusok önpusztító és nemzetpusztító gyakorlatára, az egyke-kultúra terjedésére. Az egyke-rendszer szoros összefüggésben van azzal a komoly töréssel, amely az ormánsági népesség életmódjában következett be a 18-19. században (Kiss Z. 1991: 101-111). Amikor az úrbéri rendezést és a jobbágyfelszabadítást követően a közös használatú vizek, nádasok, erdők és legelők a földesurak ke-

zébe, az ormánsági falvak pedig a „nagybirtokok halálgyűrűjének szorításába” kerültek, az itt élők elveszítették mindazt, ami addigi létalapjukat meghatározta. Ezek a viszonyok hívták életre a tájegység lakóinak sorsát kíméletlenül meghatározó magatartásformák terjedését (Andorka 1975). A korábban biztonságot jelentő természeti-földrajzi pozíció tette lehetővé egy – az országos folyamatoktól elkülönülő – speciális értékrend által megalapozott, torz kultúra kifejlődését, mely rövidtávon biztosította a túléléshez szükséges gazdasági feltételeket, néhány emberöltő alatt azonban az „öslakos” népesség drasztikus csökkenéséhez vezetett.

A születésszabályozás következményei miatt a házasulandó fiatalok (főként a nagyobb számban életben hagyott lányok) párválasztási lehetőségei meglehetősen beszűkültek. Erre a kihívásra szolgált megoldásként a szegényebb, főként sokgyermekes alföldi családokból származó vők beáramlása. A vők mozgása és az exogám házasságkötés már korábban is bevett gyakorlat volt az Ormánságon belül a falvak kis népességszámából adódó szükségletek (a génállomány frissítése) miatt (Lipp 1986).

A vő-rendszer kiegészült az ún. fogadottgyermek-rendszerrel: a gyakran brutális terheesség-megszakítási módszerek alkalmazásának következményeként 19. század végére jelentősen megnőtt a gyermektelen családok aránya a dél-baranyai református falvakban. A jómódú gazdák a szegényebb, többgyermekes családokból „szerezték be” utódaikat.

A földhöz, mint a megélhetés bázisához, valamint az önállósághoz való ragaszkodás megakadályozta, hogy az ormánsági népesség nagyobb arányban vegyen részt a kivándorlásban, külföldi munkavállalásban, jóllehet az ország más területein ez hatékony túlélési stratégiának bizonyult.

A fogyatkozó ormánsági református magyar populáció mellett egyre jelentősebb a 17-18. századtól szigeteken betelepülő katolikus horvát, és a 20. század elején megjelenő, eredetileg ortodox, beás cigány népesség térnyerése (Ragadics 2009a: 387-388). A beások – amellet, hogy kézműves termékekkel látták el a falvak lakosságát – az első világháborút követően bérmunkásként járultak hozzá az egykezés miatt munkaerőhiánnyal küzdő családi gazdaságok fennmaradásához. Az etnikai viszonyokat tovább árnyalta a német származású gazdálkodók térnyerése, akik az elnéptelenedő falvak területeinek felvásárlásával jutottak birtokokhoz.

Az 1920-as években új elemként jelennek meg a térségben – politikai döntés alapján – az üresen maradt házakba betelepített alföldi nagycsaládosok, sokgyermekes frontkatonák. (Bízva abban, hogy a beáramló magasabb termékenységű csoport pozitív mintaként szolgál majd a gyermekvállalási szokásokat illetően.) A hatalom a földkérdés megoldása, a problémák valódi orvoslása helyett azok elkendőzését választotta⁷.

A migrációs tendenciák ellenére minimálisnak tekinthető a különböző etnikai és felekezeti blokkok közötti átjárás a második világháborút megelőző időszakban.

A 19. század második és a 20. század első felében lezajlott – főként a birtokmegőrzéshez kötődő egyke-kultúrához kapcsolódó – változások következtében megroppant és jelentősen meggyengült az ormánsági falvak társadalma. A helyi társadalmak integrációjának a második világháborút követő időszak sem kedvezett.

A szocializmus évei alatt felerősödtek a térségben a peremhelyzetben lévő, hagyományosan mezőgazdasági foglalkozási struktúrájú kistelepülések válságjelenségei. A problémákat tovább mélyítették a központi hatalom intézkedései. A magyar-jugoszláv kapcsolatok romlása az 50-es években megpecsételte térségben élők sorsát: az ormánsági térség jelentős része fejlesztésre alkalmatlan, szigorúan őrzött határsávvá alakult. A területet nagy szorgalommal szabadították meg a rendszeridegen elemektől: kulákoknak nyilvánított módos gazdák nagy számban kerültek ki a dráva-menti falvakból, s jutottak különböző munkatáborokba (Kovács T. 2005: 33-34).

A kibontakozó mezőgazdasági kollektivizálást követően sokan hagyták el az ormánsági falvakat is, hogy az ipari centrumokban (Pécs, mecseki bányák) találjanak megélhetést. A migráció a képzetlenebb, fiatalabb népettséget érintette, főként a korábbi gazdák leszármazottait. Jellemzően a hagyományosan passzívabb uradalmi cselédség maradt helyben. A körzetesítés és intézmény-összevonás centralista politikája növelte a migrációs hajlandóságot térségben.

A szocialista időszakban bekövetkezett, az ormánsági települések helyzetét befolyásoló jelentős változás a cigány népettség falvakba településéhez köthető. A beköltözéseket az állami kényszer és támogatás egyaránt befolyásolta. Már a Rákosi-rendszerben sor került a beások erőszakos kitelepítésére a határzárakat képező Dráva ártéri erdőségeiből. Az 1960-as években pedig a cigány családok tanácsai támogatással költözhettek az üresen maradt házakba. Az eltérő kultúrájú cigány népettség megjelenése, az ingatlanok értékének csökkenése tovább erősítette a tradicionális népettség elvándorlásának ütemét (Harmat 2004: 131-136).

A szocializmus évtizedeiben az Ormánság népettségének kb. egyharmadát vesztette el (Kovács T. 2005: 38-39). A redisztributív forrásokból történő fejlesztések csak néhány nagyobb települést (Sellye, Vajszló) érintettek, motiválva ezzel a funkció nélküli aprófalvakból a térségi (alsó fokú) centrumok irányába történő népettségmozgást. A legjellemzőbb tendencia azonban továbbra is a nagyobb gazdasági központok felé történő elvándorlás maradt.

A második gazdaság erősödésével összefüggő visszatorlódás jelensége (Juhász 2006: 195-198) inkább a városi térségek közelében érezte a hatását, az Ormánság szempontjából nem hozott jelentős változást. A dél-baranyai térségbe telepített kisebb üzemekben jellemzően az alacsonyabb státuszú, képzetlenebb helyi munkaerő foglalkoztatására került sor, az Ormánságba irányuló migráció alacsony szinten maradt. Annál jelentősebbnek mutatkozott a magasabb státuszú városi munkahelyek által motivált ingázás. A rendszerváltást követően

azonban mind az Ormánságon belüli, mind pedig a térségen kívüli munkavállalás lehetőségei beszűkültek.

Népettségmozgások a rendszerváltást követő időszakban

Az 1990-es évek elején a kistelepülési munkahelyek száma jelentősen – az országos átlagot meghaladó mértékben – esett vissza (Kovács K. 2005: 141-143). A termelőszövetkezetek felbomlása, a lokális gazdaság más szektorainak leépülése újabb elvándorlási hullámot indított el – főként a fiatal, munkaképes lakosság körében. Az elköltözések alacsony ingatlanárakat eredményeztek, így az ormánsági falvak a szociális indíttatású vándorlás célterületeivé váltak: felerősödött a hátrányos helyzetű népettség beáramlása.

Az állami bérlakások privatizálását követően felélénkült a lakáspiac, és elkezdődött a hátralékok miatt csapdahelyzetbe került, alacsony státuszú népettség kiköltözése a városi centrumoktól távolabb fekvő falvakba (Csanády és Csirmady 2002: 27-54). Ez a jelenség összekapcsolódott az ipari munkahelyek leépülésével, és az elsőgenerációs városiakok deprivált csoportjainak visszatorlódásával a mezőgazdasági kényszervállalkozások és az alkalmi mezőgazdasági munkavállalás irányába (Juhász 2005: 42-50).

A gazdasági központoktól távol fekvő kistelepülések jellemző válságjelenségei kivétel nélkül diagnosztizálhatók az ormánsági térségben: magas az idős, inaktív népettség aránya, ugyanakkor markáns a fiatal korstruktúrával rendelkező, marginalizálódott csoportok jelenléte is. A legsúlyosabb problémák és konfliktusok a hasadt társadalmú településeket érintik (Kovács K. 2005: 145-152), ahol egymástól eltérő kultúrával, etnicitással és gazdasági stratégiával jellemezhető rétegek konfrontációkkal terhes együttélését figyelhetjük meg.

Az ormánsági falvak népettségére jellemző a szociális ellátórendszerrel való nagyfokú függés, a deprivált csoportok szempontjából karakterisztikus deviáns viselkedési formák elterjedtsége, a kiszolgáltatottság, kilátástalanság, kiábrándultság és frusztráció (Bognár és Csirmady 2005: 37). Ezek a jelenségek – a fenti migrációs tendenciák eredményeként – összekapcsolódnak a társadalmi konszenzus hiányával. A társadalomtudományok egyik kiemelt feladata a társadalmi integráció elősegítése – a lokális közösségek fejlődésének, problémáinak, konfliktusainak vizsgálata útján – az erősebb, életképebb, összetartóbb helyi társadalmak kialakulása érdekében.

Közösségteremtő erők a kistelepüléseken

Az ormánsági térségben készített interjúk alapján láthattuk, hogy a kistelepülések lakói maguk is problémaként élik meg a lokális szintű konszenzus hiányát, a helyi társadalom széttagoltságát. A konfliktusok feloldása, a helyi közösségek fejlődése jelentős mértékben javíthatja a települési életminőséget. A következőkben vázlatosan – a teljesség igénye nélkül – mutatom be a kistelepülési közösségképződés szempontjából meghatározó tényezőket.

A magyarországi településeken társadalmi legitimitással és a közszolgáltatások biztosítására rendelt források elosztása feletti jogkörrel a helyi önkormányzat rendelkezik. Az aprófalvakban a lokális hatalom letéteményese a szociális segélyek elosztását is irányító polgármester. A polgármester személyes kvalitása, aktivitása és kapcsolatrendszere kiemelt fontosságú a települési közösség megteremtése szempontjából.

A polgármester mellett a településen működő más véleményvezérek (pedagógusok, művelődési ház-, ill. teleház-vezetők, egyházi reprezentánsok, civil vezetők stb.) szerepe is jelentős lehet a kulturális és közösségi programok, helyi rendezvények, projektek kezdeményezése, megszervezése és megvalósítása kapcsán. A sikeres vállalkozók, helyi munkaadók jelenléte – gazdasági jelentőségük mellett – mintaátadó funkciójuk miatt is fontos.

Az alapvető szolgáltatásokat ellátó intézmények a falu közösségi és információs csomópontjaiként funkcionálnak. Ebbe a körbe sorolhatjuk a településen található vegyesboltokat, üzleteket, vendéglátó egységeket, valamint a vasút és buszállomást is. Közösségi szempontból¹⁸ meghatározó szerepe van az oktatási intézményeknek. A lokális szolgáltatásokat nyújtó intézmények és a helyi munkahelyet biztosító gazdasági egységek szerepe kiemelten fontos a települési életminőség szempontjából, ugyanakkor a közösségképződés, a társadalom szervezése szempontjából is nagy jelentőséggel bírnak (Ragadics 2009b: 33-35).

A falvak intézményeinek speciális szeletét képezik az egyházakhoz (az Ormánság esetében a katolikus és református felekezethez) tartozó intézmények (iskolák, alapítványok, karitás csoportok, vallási közösségek stb.). Az egyházi alapú közösségszervezés is erősen személyfüggő; hatékonysága a vallási szervezetekhez kötődő reprezentánsok kvalitásán, hozzáállásán és a helyi konfliktusok, társadalmi-szociális problémák mélységén múlik (Ragadics 2007b: 369-375).

Az aktív civil szervezetek a helyi közösségek vitalitásának indikátorai. Ebből a nézőpontból közelítve nem meglepő, hogy az ormánsági településeken nagyon kevés a lokális életminőség javítása érdekében tevékenykedő nonprofit szervezet. A működő civilek jellemzően nagyobb ernyőszervezetek gyenge helyi sejtjei, ill. az önkormányzatok által – a pályázati lehetőségek hatékonyabb kihasználása érdekében – létrehozott, valós aktivitással és társadalmi beágyazottsággal nem rendelkező alapítványok vagy egyesületek.

A fenti tényezők mellett a helyi társadalom kohéziója szempontjából fontosak a településen élők számára szervezett programok, ünnepek, falunapok, szabadidős- és sporttevékenységek, amelyeken – a közösségi alkalom mellett – a település a külvilág felé is megmutatkozhat.

Minél nagyobb hátrányokkal és minél súlyosabb szociális konfliktusokkal küzd az adott aprófal, annál kevésbé, ill. annál alacsonyabb hatékonysággal aktivizálódnak a fentebb említett közösségszervező tényezők a településen. Ugyanakkor a szükséghelyzet és kiszolgáltatottság maga is közösségképző tényezőként funkcionál: konfliktuskezelési és problémamegoldási stratégiaként megköveteli az adekvát rokonsági, szomszédosági és barátságos network kölcsönös működtetését.

Összegzés

A gazdasági központoktól távol fekvő magyarországi kistelepülések a rendszerváltást követő időszakban erősen polarizálódtak; többségükben az egymást erősítő hátrányok ördögi köre miatt felhalmozódtak a társadalmi és gazdasági problémák, és nőttek a szociális egyenlőtlenségek. A dél-baranyai településeket jellemző migrációs tendenciák következtében az ormánsági térség falvainak hagyományos közösségei megtörttek és felmorzsolódtak. A helyi társadalmak humán erőforrásai, anyagi és mentális tartalékai kimerültek. A gettósodó aprófalvak népessége önerőből képtelen javítani az életlehetőségein, az esetleges külső támogatások, fejlesztő projektek viszont zátonyra futhatnak a lokális konszenzus hiánya miatt. A helyi közösségek revitalizációja, erősítése és újjáalkotása a terület- és településfejlesztést megelőző, kiemelten fontos feladat. Ebben a munkában nagy szerep hárul a helyi véleményvezérekre, a meglévő közösségi kezdeményezésekre és intézményekre, melyeknek megóvása és erősítése a gazdaságossági szempontokon túlmutató, a helyi életminőség és a települések jövője szempontjából kulcsfontosságú feladat.

Irodalom

- Andorka Rudolf (1975): Az ormánsági születéskorlátozások története. *Valóság* 18(6): 45-61.
- Andrásfalvy Bertalan (2004): Ártéri gazdálkodás Magyarországon. *História* 26(4): 15-19.
- Bognár László és Csizmady Adrienne (2005): A falvak helyzete – közhangulat falun. In Bognár László – Csizmady Adrienne – Tamás Pál – Tibori Tímea (szerk.): *Nemzetfelfogások – Falupolitikák*. Budapest: Új Mandátum – MTA SZKI, 36-41.
- Csanády Gábor és Csizmady Adrienne (2002): Szuburbanizáció és társadalom. In *Tér és Társadalom* 16(3): 27-54.
- Császár Ferenc (szerk.) (2004): *Kincses Ormánság: értékek, hagyományok*. Siklós: Ormánságfejlesztő Társulás.
- Fülöp Lajos (1984 [1929]): *A magyarság pusztulása*. Budapest: Magvető.

- Hankiss Elemér (1983): Közösségek válsága és hiánya. In *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest: Magvető, 205-241.
- Harmat József (2004): A remény egy szigete – Alsószentmárton. In Nagy Attila és Péterfi Rita (szerk.): *A feladatra készülni kell. A cigányság kulturális beilleszkedése és a közkönyvtár*. Budapest: OSZK – Gondolat, 131-136.
- Juhász Pál (2005): Falusi társadalom. In Bognár László – Csizmady Adrienne – Tamás Pál – Tibori Tímea (szerk.): *Nemzetfelfogások – Falupolitikák*. Budapest: Új Mandátum – MTA SZKI, 42-50.
- Juhász Pál (2006): A visszatérő dásról. In *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Budapest: Új Mandátum – Jelenkutatató Alapítvány, 195-198.
- Kiss Géza (1937): *Ormánság*. Budapest: Sylvester R. T.
- Kiss Géza (1984 [1917]): Egyke. In uő.: *A lélek harangja. Válogatott írások*. Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.
- Kiss Z. Géza (1991): *Ormánsági változások. Fejezetek a 18-19. századi társadalmi történelemből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kovács Katalin (2005): Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. In Bognár László – Csizmady Adrienne – Tamás Pál – Tibori Tímea (szerk.): *Nemzetfelfogások – Falupolitikák*. Budapest: Új Mandátum – MTA SZKI, 141-152.
- Kovács Teréz (2005): A sellyei (siklósi-) KSH-térség rövid leírása. In Baranyi Béla (szerk.): *Roma szegregációs folyamatok a csereháti és dél-baranyai kistérségekben*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 29-52.
- Lipp Tamás (szerk.) (1986): *Kemse. Részletek az „Elsüllyedt falu a Dunántúlon” c. könyvből*. Budapest: Nevelési Intézet.
- Ragadics Tamás (2007a): A történelmi egyházak társadalmi szerepvállalása az ormánsági kistelepüléseken. In Csapó Tamás és Kocsis Zsolt (szerk.): *A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon*. Szombathely: Savaria University Press, 194-203.
- Ragadics Tamás (2007b): Egyházi aktorok az ormánsági közösségfejlesztésben. In Kovács Teréz (szerk.): *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után*. Pécs: MTA RKK, 369-375.
- Ragadics Tamás (2008): Közösségfejlesztés a kistelepüléseken. In Kákai László (szerk.): *Pécsi politikai tanulmányok V*. Pécs: PTE – Pólusok TTE, 127-135.
- Ragadics Tamás (2009a): A vallás szerepe az ormánsági cigány közösségekben. In Nagy Melinda (szerk.): *Oktatás – Tudomány – Társadalom*. Komarno: Selye János Egyetem, 386-394.
- Ragadics Tamás (2009b): Közösségek és életminőség az ormánsági kistelepüléseken. In Szabó Valéria és Fazekas István (szerk.): *Települési környezet*. Debrecen: Debreceni Egyetem, Tájvédelmi és Környezetföldrajzi Tanszék, 31-35.
- Szabó Elemér József (1937): *Ormánsági települések. Geographia Pannonica XXVII*. Pécs: Engel I. Könyvnyomdája.
- Tamás Pál (2005): Kérdések a falu és város társadalmának átalakulásáról. Problématérkép. In Bognár László – Csizmady Adrienne – Tamás Pál – Tibori Tímea (szerk.): *Nemzetfelfogások – Falupolitikák*. Budapest: Új Mandátum – MTA SZKI, 8-34.

Jegyzetek

- ¹ Kiss Géza kákicsi lelkész a néprajzi jellemzők, valamint a református magyar hagyományok alapján sorolja a térség településeit az Ormánsági kistájhoz.
- ² Az interjúalanyok az ormánsági kistelepülések véleményvezérei (polgármesterek, tanárok, egyházi reprezentánsok) voltak. Az interjúk készítésére 2009 tavaszán került sor.
- ³ Az ormánsági vizsgálatok elvégzéséhez a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány "Környezetkultúra" szakalapítványa nyújtott támogatást.

⁴ Egy uniós INTERREG-pályázat keretében horvát-magyar összefogással kerül sor a Drávamenti térség hagyományos vízgazdálkodásának helyreállítására egy diverzifikáltabb, tradicionális gazdálkodási rend kialakítása érdekében (www.osdrava.hu).

⁵ Különösen értékes a jó állapotban megmaradt adorjasi, drávaiványi, kovácsvidai és a kőrösi templom.

⁶ Buday Dezső 1909-es munkáját (*Az egyke Baranya vármegyében*), és a térségben tevékenykedő református lelkészek (Fülep 1984 [1929]; Kiss 1937) cikkeit követően a népi szociográfia jeles alakjai (Illyés Gyula, Gunda Béla stb.) is foglalkoztak a kérdéssel.

⁷ Mivel az egykezés célja a földbirtok elaprózódásának megakadályozása volt, a kérdés politikai megoldásának tervezete (Kis Géza „Egyke” című 1917-es tanulmánya alapján) a birtok átöröklési rendjének korlátozását vetette fel. Ennek értelmében csak a 3 gyermekes család örökíthette volna a birtok teljes egészét az utódokra. Egyetlen gyermek vállalása esetén a földterület fele, két gyermeknél a harmada szállt volna az államra. Az ormánsági nemzetpusztulástól rettegő Fülep Lajos zengővárkonyi lelkész az amerikai és kanadai kivándorlás helyett a dél-dunántúli betelepülésre buzdítja honfitársait (Fülep 1984 [1929]).

⁸ Szélesebb értelmezésben a közös célokkal, érdekekkel, értékrenddel és „mi”-tudattal rendelkező csoportosulást tekintem közösségnek (Hankiss 1983: 205-241).